

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2023/2

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők

Bozsoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora

Maczelka Csaba

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borítóterv

Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tan-
székének vezetője (7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

BOZSOKI PETRA	
Politizáló nőtörténetírás	
A 19. századi magyar nőtörténetről szóló diskurzus tendenciái (módszertani javaslat)	9
V. HORVÁTH KÁROLY	
Adalékok a Mombelli grófok genealógiájához	33

KRITIKAI LAPOK

BÓDI KATALIN	
Arcok és álarcok	
<i>A rokokó arcai: Tanulmányok egy tünékeny fogalom történetéhez</i> , szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, FÓRIZS Gergely, Bp., reciti, 2022 (Reciti konferenciakötetek, 17).	57
RÁKAI ORSOLYA	
Olvasók, fogyasztók, földi és mennyei ökonómiák	
<i>Kapitalizmus és irodalomtörténet</i> , szerk. ANDRÁS Csaba, HITES Sándor, Bp., reciti, 2022 (Reciti konferenciakötetek, 15).	65
MACZELKA CSABA	
Tézis – antitézis	
CZIGÁNYIK Zsolt, <i>Utopia Between East and West in Hungarian Literature</i> , Palgrave Macmillan, 2023 (Palgrave Studies in Utopianism).....	75

HASZNOS MULATSÁGOK

PETŐFI 200

OWAIMER OLIVER – RADNAI DÁNIEL SZABOLCS	
Kerényi Ferenc, Margócsy István és a Petőfi-gépezet (Szubjektív megjegyzések a Petőfi-évről)	87
SZABÓ-REZNEK ESZTER	
Vizuális emlékezettörténetek a Petőfi-évből	101

FILLÉRTÁR

OWAIMER OLIVER	
Egy kultuszregény ismeretlen előszava	
Adalékok az <i>Álmok álmodója</i> recepció- és kiadástörténetéhez	109
ASBÓTH JÁNOS	
Előszó (<i>Közzéteszi Owaimer Oliver</i>).....	115
A tanulmányok összefoglalói / Abstracts.....	119
A lapszám szerzői	121

Rákai Orsolya

Olvasók, fogyasztók, földi és mennyei ökonómiák

Kapitalizmus és irodalomtörténet, szerk. ANDRÁS Csaba, HITES Sándor, Bp., reciti, 2022 (Reciti konferenciakötetek, 15).

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar irodalomtörténeti, de akár az elméleti gondolkodásban hagyományosan nincs túl jó csengése egy olyan szókapcsolatnak, amely az irodalmat valamilyen gazdasági vagy politikai fogalommal állítja mellérendelő grammatikai viszonyba. A rendszerváltás után, a korábban változó mértékű ideológiai elvárásokkal terhelt tudományos tér átalakulásával az irodalomtudomány boldogan fordult az újabb elméleti áramlatok által megnyitott irodalomimmanens – vagy eredeti kontextusukat jórészt figyelmen kívül hagyva idehaza annak gondolt – megközelítések felé. Az irodalomtudomány, autonóm módon újra akarván definiálni saját szakmaiságának kereteit, nem szívesen vett tudomást arról, hogy az irodalom intézményes keretek közt létező diskurzív jelenség, melynek feltételrendszere a szimbolikus és anyagi erőforrásokkal, makro- és mikrohatalmi viszonyokkal szoros és kölcsönös kapcsolatban formálódik. Az ilyen irodalomtörténeti megközelítéseket gyakorta irrelevánsként utasította el. Sommásnak és reduktívnek ítélt minden olyan kísérletet, amely az irodalom és (például) a politika avagy a gazdaság közti összefüggésekre volt kíváncsi; vagy pedig diszciplínán kívüliként diszkreditálta őket, mondván, hogy bár a gazdasági jellegű kérdések érdekesek lehetnek (mondjuk egy intézménytörténeti kutatás számára), ezek azonban nem „magának az irodalomnak”, mint inkább a társadalomnak a történetét érintik, így pusztán előkészítő alapkutatási vagy segédtudományi jellegűek.

Pedig voltak az irodalomtörténeti kutatásnak olyan hazai hagyományai is a rendszerváltás előtt, amelyek, ha lehet így fogalmazni, némileg ironikusan, mintegy kihívásként tekintettek arra az állampárti elvárásra, melynek értelmében az irodalom társadalmi környezetének, politikai-gazdasági viszonyainak kritikai feltárása az irodalomtörténet-írás elengedhetetlen elemeként jelent meg; s azáltal tették ezt tudományosan érvényessé és gyümölcsözővé, hogy lelkiismeretesen, a fogalmak filológiai pontosságára és történetiségük messzemenő figyelembevételére törekedve hajtották azt végre. Mindenekelőtt az MTA Irodalomtudományi Intézetében induló, Tarnai Andor, Szauder József, Németh G. Béla és mások nevével fémjelzett kritikátörténeti programról szükséges megemlékezni, hiszen e projekt, lehetőségei határáig menve, valóban innovatív, a maga idején korszerű szempontokat érvényesítve, az interdiszciplinaritás szempontjait is bevonva hozott olyan nagy jelentőségű eredményeket, amelyek azóta is a hazai irodalomtudományos, illetve azon belül is az irodalomtörténeti kutatások kiindulópontjai.

Nem lehet cél egy kritika keretei közt áttekinteni e nagy jelentőségű projekt eredményeit, hatásait és 1990–2000-es évekbeli leágazásait, ám mégis szükséges utalni rá. Hiszen a korábbi hosszú távú, komplex, több kutatónemzedéken átívelő projektek (amilyen a kritikátörténeti is volt) intézményes és anyagi alapjainak sajnálatos széthullása és radikális átalakítása után, az immár nem-MTA Irodalomtudományi Intézet égisze alatt, de intézményközi megvalósításban és külön forrásból, Lendület-kutatóprogramként működő, Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana nevű (rövid nevén Polecolit) kutatócsoport méltán tekintheti magát e kritikátörténeti hagyomány modern, 21. századi örökösének is.

21. századi, hiszen e kutatások, melyek már eddig is számos nagyszerű kötetet, tanulmányt, konferenciát eredményeztek, maximálisan tudatában vannak annak a helyzetnek, amely nemcsak az irodalom és az irodalomtörténet megközelítései számára, hanem kifejezetten e diszciplínák számára is meghatározó, s amelyet immár nem is annyira interdiszciplinárisként, mint inkább transz- vagy posztdiszciplinárisként lehetne jellemezni. A *Kapitalizmus és irodalomtörténet* című kötet, mely a kutatócsoport által szervezett 2021-es pécsi konferencián elhangzott előadások nagy részének tanulmányváltozatát tartalmazza, az előszó szerint „főként filozófiai, eszme- és kultúrtörténeti szempontú” szövegeket tartalmaz, ám valójában nem pontosan ez történik. A tanulmányok saját közelítésmódjukat sem veszik adottságnak: magukat a kontextuális kiindulópontjukat jelentő területek kérdéseit is reflexió tárgyává teszik. Ez annál is fontosabb, mivel a kötet egészét átszövi az a rejtett kérdés: hogyan, miben is ragadható meg a kapitalizmus – gazdasági, politikai, szociológiai, esetleg filozófiai problémaként? És akármelyik legyen is, közelebből hogyan artikulálható – diskurzusként, nyelvként, intézményrendszerként, társadalmi struktúraként? Egyáltalán eldönthető-e ez a kérdés, s el kell-e döntenünk pontosan? Vagy akkor járunk jobban, ha nem szűkítjük tisztán gazdasági (vagy politikai) problémává a kapitalizmus szerteágazó jelenségét?

A felvetett kérdések súlya, a közelítésmódok sokfélesége és a tematikus gazdagság mellett az sem teszi könnyűvé a kritikus feladatát, hogy a kötet számos tanulmánya örvendetes nyitottsággal és merészséggel válaszol olyan gondolatmeneteket, melyek jó értelemben véve provokatívak, elgondolkoztatók és termékenyek. Az olvasó néha csak egyetértően bólogat, időnként viszont túlságosan is előreszalad, mint egy jó, tartalmas beszélgetés során, amikor az órára nézve csodálkozva látjuk, mennyi idő telt el észrevétlenül. Írásom aránytalanságai is ebből az olvasói élményből adódnak, s kommentárjaim mennyisége nincs összefüggésben a szövegek minőségével vagy a tárgyalt kérdések érdekességével.

Maga az elmélet is probléma, indítja a nyitó tanulmányt Bagi Zsolt. Mintha egyszerre állítaná, hogy a posztmodern elméletek elmúlása visszavonhatatlan, egyszerre akarna rámutatni Fredric Jameson posztmodernfogalmának filozófiai eredőire, illetve kritizálni ezeket – ugyanakkor a kulturális termelés modelljének kérdését firtatva maga is benne marad abban a hagyományban, amelyet kritizál: nevezetesen a(z) emancipatorikus) kifejezés paradigmájában, amikor arra keresi a választ, hogyan is lenne érvényesen összekapcsolható a kapitalizmus és az iroda-

lomtörténet fogalma. Ehhez a kapitalizmus fogalmának szociológiai, illetve gazdasági értelmezéseit nem találja elfogadhatónak, mert azok „általában meglehetősen nagyvonalúan bánnak tárgyuk meghatározásával, a kultúrát és a művészetet valami evidenciának veszik”. (18.) Úgy véli továbbá, hogy azok nem szolgálnak a műalkotások elégséges alapjául, „azaz nem tudják megmondani, miért inkább Pollock, mint Rothko, miért inkább Nadas, mint Esterházy, miért inkább Schönberg, mint Sztravinszkij, miért inkább Harnoncourt, mint Karajan”. (19.) Emellett politikailag sem tűnnek meghatározhatónak számára, hiszen „semmi sem garantálja, hogy a munkáskultúra terméke bármilyen értelemben felszabadító lenne a munkásság számára, és azt se, hogy egy magaskulturális termék a társadalmi elnyomást szolgálná, vagy hogy egy tömegtermék az eldologiasodást, és így tovább”. (19.) Ha Bagi nem ragaszkodna ahhoz, hogy e tekintetben is Jameson 1984-es szövegével vitatkozzon, ahogy ki is emeli az indokolás szükségességét, akkor nem kellene, hogy problémának tűnjön, hogy a szociológia, a gazdaság és a politika a maga logikája felől ad a művészet bizonyos aspektusairól leírást, de természetsszerűleg egyik sem ad a műalkotások létrejöttére, illetve értékelésére a művészet saját logikája szerinti leírást. De valószínűleg ez esetben az sem tűnne problémának, hogy a kulturális termékek nem bírnak direkt politikai következményekkel.

A politikai tétet valamiféle kísértete azonban (mondhatnánk stílszerűen) a jelen jobboldal kultúrharcos mozgalmában is ott van, s Baginak az Elmélet ambivalens kétarcúságát illető kérdése ezzel kapcsolatban mindenképp gondolatébresztő. Abban is igazat adhatunk neki, hogy ezt nem szükségszerű a kapitalizmus kulturális logikájának elgondolása szerint értelmezni; ám kérdés, hogy ebben az esetben mit nyerünk abból, ha e megközelítés keretein belül maradunk. Bagi az „esemény” fogalmát kívánja Jamesontól továbbvinni, és segítségével meghaladni az Elmélet romjaiból kiinduló egyéb baloldali álláspontokat. Ám végkövetkeztetése, mely szerint az esemény nem fejezi ki a termelési módot, amelyben megszületik, nem eredménye e szituációnak, hanem meghaladása, új lehetőségfeltételeket teremt az egyén számára, de nyitva hagyja, hogy az egyén hogyan él ezekkel – számomra inkább újabb kérdéseket nyit meg, mintsem hogy lezárná a gondolatmenetet. Az egyén számára nyitott aktualitás az eseményben kódolt potencialitások függvényében/ellenére azt jelentené, hogy mégis visszakapható az emancipáció lehetősége a kulturális esemény segítségével? Valóban mindegy lenne ebben az esetben, hogy egyénről, közösségről, társadalomról beszélünk?

Weiss János hasonlóképpen a kapitalizmus fogalmának filozófiai hagyományából indul ki, s a kérdést egy kultúratudományosan motivált, átfogó társadalomelmélet lehetőségét keresve igyekszik megválaszolni. A kapitalizmusról való gondolkodást történetileg vizsgálva kiemeli, hogy az kezdetétől fogva kapcsolatban áll a kultúra fogalmával, majd Max Horkheimert idézi, aki a társadalomfilozófia legalapvetőbb kérdésének tartotta, hogy „milyen összefüggés áll fenn a társadalom gazdasági élete, az individuumok pszichés fejlődése és a szűkebb értelemben vett kulturális területeken bekövetkező változások között”. (36.) Fontos különbség azonban e gondolatban a marxi elvekhez képest, hogy a kapitalista gazdasági élet-

nek és a modern szubjektum szerkezetének két pólusa közt nincs közvetlen ok-okozati összefüggés, hanem diverz, összetett közvetítési viszony áll fenn, melynek közege a legtágabban értett kultúra. A kapitalizmus és a kultúra kapcsolatát leíró álláspontok történeti áttekintése alapján a kapitalizmus fogalma mintha túlságosan is tágá válna – Weiss Niklas Luhmannt idézi a terminus használatának nehézségeivel kapcsolatban –, ám paradox módon épp ezzel, a kontextuálisan oly kötött fogalom felbontásával járul hozzá leghatékonyabban a jelenség szerteágazó voltának jobb megértéséhez.

Borbély András szintén Adornót választja kiindulópontul, végső soron marxi kontextusban maradva, amennyiben az irodalmi modernség esztétikai autonómiaigényét ragadja meg: a modern regény alapjául szolgáló kritikai távolságot a tőkés termelés viszonyaival való szembehelyezkedésként értelmezi. Kapitalizmus, esztétikum és irodalomtörténet viszonyának adornói és lukácsi leírásait a lukácsi történetfilozófia koordinátarendszerében ütközteti, s bár nézete szerint Adorno immanens kritikája valójában nélkülözi a genetikus reflexiót, végkövetkeztetése mégis a modern regény megfontolandó történeti kontextusát vázolja fel. Közvetlenül, Borbélyra, Bagira és Weissre való utalások révén is kapcsolódik az eddigi gondolatmenetekhez András Csaba tanulmánya, mely a *Koldusopera* megfilmesítését kísérő perről szól. Bertolt Brecht kifogását idézi, mely szerint a filmváltozat nem rugaszkodik el eléggé a drámától ahhoz, hogy ugyanazt az igazságot a másik médiumban is létrehozza, azaz „a polgári ideológia elleni merényletet a filmben is megrendezzék”. (59.) Értelmezésében az eljárás ugyanazt a célt szolgálta, mint a perben való részvétel: „a gyakorlati tagadás művészetének” gyakorlását, ezzel a polgári rendszer elkerülhetetlen bomlásának gyorsítását.

A következő tanulmányok kapitalizmus, irodalom és történetiség problémáit már a nyelven belül, annak retorikai működését feltárva mutatják be. Fogarasi György néhány, a kapitalizmus szempontjából meghatározó, egyszersmind nyelvfilozófiai jelentőségű metafora nyomába eredve, a dekonstrukció legérdekesebb retorikai-etimológiai elemzéseit idéző módon vizsgálja a magvető-parabola és a marxi eredeti tőkefelhalmozás közti meglepő párhuzamosságot. Az adomány és a zsákmanó szerkezeti hasonlóságával, anökonomikus voltával mutat rá, hogy a „gazdaságon túli” vagy „előtti” jelleg valójában egy időben eltolódó csereviszony: az áru átvételének és fizetésének pillanata nem egyidejű. Jacques Derrida adományról megfogalmazott gondolatait idézve azonban továbbmegy, kiemelve, hogy a csere valójában soha nem lehet tökéletesen egyidejű, ám ez a nem-egyidejűség nem ragadható meg narratív módon, hanem sokkal inkább a figuralitás ambivalenciájának, az ironiának az alakzatával társítható. Ugyanis pénz és tőke viszonyának szembenállása a narrativitással való alapvetően ambivalens, egymással ellentétes viszonyukban is láthatóvá válik. Míg a pénz jól körülhatárolható, kezdettel, véggel rendelkező, strukturált mikroelbeszélésekre tagolódik (árut adunk el pénzért, majd azon újra árut veszünk), a tőke esetében (a pénzen árut veszünk, majd azt több pénzért eladjuk, hogy újra árut vegyünk, és így tovább) lezárhatatlan, narratívaszervező cél nélküli, végtelen láncolatról van szó, mely a tőkét valójában kivonja a gazdasági

kapcsolatok rendszeréből, s pontosan saját önfenntartását és végtelen növekedését teszi a gazdasági viszonyok egyetlen érvényes és végső magyarázó, legitimáló elvévé. Ahogyan a kötet következő írásában elemzett allegóriában a vámpír sem indokolja meg, miért „jó” az az áldozatoknak, ha életüket és vérüket áldozzák halhatatlanságáért, a tőke sem foglalkozik annak indoklásával, miért „jó” a kizsákmányoltnak az „ő” végtelenbe növelése: a tőke léte *önmagában* kíván elégséges indoka lenni annak, hogy minden másnak a vámpír táplálékává, azaz eszközzé, pusztá kiaknázandó erőforrássá kell változnia. Mivel pedig a tőke önleírásai, kiváltképp neoliberais önleírása, elfedik ezt az alapvető alapnélküliséget, különösen fontos eredménye Fogarasi tanulmányának, hogy nézőpontot talál ennek felmutatására.

Bizonyos értelemben tehát a következő szöveg szerzője, B. Kiss Máttyás is a retorika kérdéseiből indul ki. Tanulmánya a tőke egy klasszikus (marxi) allegóriájának elemzésén alapul, amely a tőke vámpírszerű, démonikus természetét egyáltalán nem pusztán az elrettentés céljával hangsúlyozza, hanem strukturális szerepet tulajdonít neki. Visszafelé, a vámpír irodalmi megjelenítései felől olvasva szintén reflektált strukturális párhuzamokat látunk, mutat rá B. Kiss Franco Moretti idézve, de számos példát hoz e párhuzam jóval Marx előtti meglétére is. Ám fontos különbség, hogy Marxnál már maga a tőke elvont gazdasági fogalma a vámpír, lényegében a személytelenség megszemélyesítése történik, egyértelművé téve ezzel, hogy nem lehetséges „jó” (nem-kegyetlen, nem-kizsákmányoló, nem-vámpirikus) kapitalizmus, mivel az nem az egyes tőkésék jóságán vagy gonoszságán alapul. A tőke mint elhalt munka szív magába minél több élő munkát, s vámpirikus élőhalottsága annál intenzívebb, minél többet szív magába (olvassuk a marxi idézetet), ezzel biztosítva, hogy a holt munka uralkodjék az eleven munkán. Gondolatébresztő a tanulmány utolsó lábjegyzete, amely a modern popkultúra két végtelenül népszerű témáját, a vámpírt és a zombit Slavoj Žižeket idézve a kapitalizmus narratívájában kapcsolja össze, lényegében a tőke működésének két végpontjaként. Mindkét rémalak borzalmassága abból fakad, hogy testhez kötött ugyan, ám e test valójában nem működik, halott, más (élő) testekre szorul. Míg azonban a választékos ízlésű, arisztokrata vámpír túlélése, abszurd és lehetetlen életidő-halmozása mások életenergiájának folyamatos elszívásán alapul, a zombik „esetlenek, tehetetlenek és koszosak” – és tökéletes munkaerők, hiszen „nem panaszkodnak a hosszú munkaidő miatt, nem alakítanak szakszervezeteket, sohasem sztrájkolnak, hanem csak dolgoznak és dolgoznak” (116.), minthogy létük a pusztá öntudat nélküli vegetációra redukálódott.

Figyelemre méltó az a mód is, ahogy Székely Örs elemzi a magyar ellenreformáció elmélkedő szövegeinek gazdasági logikáját, pontosabban azokat a retorikai figurákat, amelyek a legközelebb állnak a kapitalizmus szótárához. Az akkumuláció és az eladósodás ellentétpárja a bűn és a bűnbocsánat újfajta kontextusát teremti meg. A bűn Isten örökkévaló kegyelmével szembeni adósság, ám ez az adósság valójában soha nem róható le a végesben, ezért kényszerül a hívó az üdvjavak folyamatos, az ő szempontjából nézve végtelen felhalmozására. Soha nem lehet ugyanis biztos abban, hogy bűnét kellőképpen levezelte, s Isten visszafogadja majd kegyelmébe, ugyanis a bűnök gonoszsága és fertelmessége is végtelen. Ha a véges élet bűnben ér véget, ak-

kor a kárhozott már soha nem szabadulhat adósságától, hanem Isten örök adófizetője lesz. (123.) Ez a gondolat mindenképp érdekes (és a dolgozat által idézett Walter Benjaming is foglalkoztató) módon ragadja meg a végtelen felhalmozás irracionális racionalitását, amely a kapitalista gazdaság immanens színterén már elhalványul, de a teológia transzcendens szférájában megragadhatónak látszik. Hogy még egy területet bekapcsoljunk, a végtelenség logikai-értéksemleges filozófiai fogalmának perszonalizált kétalakúvá tétele tűnik oknak; az, hogy a végtelent az egyedi én viszonyában pozitív (örök üdvösség) vagy negatív (örök kárhozat) alakjában írja le a keresztény teológia. Ezzel azonban az emberi etika végső mozgatóiként csupán a vágyat és a rettegést képes megtenni: a végtelenséggel csak e két, egymást kizáró motiváció kapcsolhatja össze az egyént, melyek így nem szorulnak további indoklásra, hiszen céljuk épp a vallási értelemben vett etikus viselkedés megalapozása. A tanulmánynak már nem tárgya, de megkockáztatható e gondolat visszavezetése a tőke per definitionem végtelenbe növekvő és ennek további megalapozását letiltó problémájához. A tőke lényegében ugyanígy transzcendálja az anyagi és társadalmi világot, amely kizárólag rá (a végtelenbe nővre, lezárhatatlanra) vonatkoztatva nyerhet értelmet és jelentést. Mindez a teológia és a kapitalista gazdaság kapcsolatát firtató, az értekezés által is idézett eszmefuttatáson túlmenően a „kiégés társadalmaként” is aposztrofált jelenbeli állapotokra is érdekes fényt vetethet.

A kötet következő részének írásai kapitalizmus és irodalomtörténet viszonyát hagyományosabb módon, történeti esettanulmányok formájában vizsgálják. Hegedűs Béla a hazai eszmetörténeti kutatások immár jó három évtizedes hagyományába illeszkedve a nyelv és a szavak metaforáit elemzi mindenekelőtt Kalmár György munkásságát alapul véve, Tóth Kálmán pedig Gorove István angliai úti beszámolója segítségével veszi szemügyre a kapitalista gazdasági és társadalmi viszonyokra vonatkozó narratív reflexiók magyar perspektívában jelentkező ambivalenciáját. Mészáros Gábor Beöthy Zsigmond publicisztikájának azon aspektusait mutatja be, amelyek a kapitalizmus korabeli magyarországi diskurzusáról árulkodnak. Rózsa-falvi Zsuzsanna a 20. század elejének két, talán legjelentősebb kiadványát, a Révai Testvérek és a Franklin Társulat perét elemezve mutat rá, hogy a századelő hazai kapitalizmusának a kultúra, az irodalom szempontjából mindenképp gyümölcsöző jellege jórészt gyorsan lezajló, ezért szükségképpen határáthágásokkal és ellentmondásokkal járó, valójában (nemzetközi összehasonlításban) igen rövid periódus eredménye. Halmos Károly a piac és az üzem gazdasági eredetű toposzainak társadalommetaforaként való használatát tekinti át, és Erdei Ferenc kettős társadalomelméletét helyezi kontextusba. Írása bevallott célja nem annyira e toposzok történeti vizsgálata kapitalizmus és irodalomtörténet kapcsolatának megvilágítása céljából, mint inkább állásfoglalás: az utóbbi évtizedben nagy hatásúvá vált, végső soron Erdeihez visszavezethető gondolat diszkreditálása.

A kötet négy utolsó tanulmánya arra tesz izgalmas kísérletet, hogy a kapitalizmus legkülönbébb diskurzív szegmenseinek összjátékát olyan módon tárják fel, hogy az ne tegye láthatatlanná a területek különbségét (ne mosson össze irodalmat gazdasággal, etikát politikával; ne alakítson ki köztük direkt hatást feltételező vagy

hierarchikus viszonyt), ám a tanulságokat transzdiszciplináris, vagy ha úgy tetszik, transzdiszkurzív területen mégis levonhatóvá tegye. T. Szabó Levente tanulmányának diskurzuselméleti vonatkozása abban is tetten érhető, hogy a magyar irodalmi kapitalizmus kárvallottjait, visszaéléseit helyezi középpontba, Michel Foucault klasszikussá vált diskurzusarcheológiai közelítésmódját idézve. A negatív érzelmek ökonómiájának vizsgálata azért is lehet informatív, mert az immár egyre inkább tömegesedő sajtóban zajló nyilvános kommunikáció elsődlegesen sokkal inkább hiedelmekkel, érzelmi hatással tud figyelmet felkelteni és megragadni – illetve kontextualizálni egy-egy embert, problémát, jelenséget –, mintsem jogi szankciók vagy logikai érvek segítségével. A plágium vagy a szellemírás megítélése ebben a kontextusban kétségkívül tekinthető az érzelmek terén is megjelenő kapitalizmus példájának; kérdés azonban, hogy hosszabb távon célszerű-e magukra az érzelmekre alapozni az értelmezést, még akkor is, ha valóban egyre növekvő szakirodalma van az érzelmtörténet kutatásának. Mindeközben e munkák valójában szintén nem kifejezetten az érzelmeket vizsgálják, hanem az érzelmek olyan társadalmi kifejeződéseit, amelyeknek kommunikatív nyoma van, s a kutatás tárgyát végső soron e nyomok, kommunikációs aktusok adják. Nagyon érdekes lenne azt is végigkövetni, hogy az érzelmek *érzékelhetőnek* mutatkozó történetének miféle történetisége lehet, illetve hogy e történetiség lineáris-e, követi-e mondjuk a társadalomtörténeti változások nagy témáit; egy-egy konkrét, egyéni szituáció hogyan általánosítható egy-egy probléma, történelmi állapot vagy társadalmi jelenség jelévé. A kérdés további vizsgálatában talán segíthet, ha nemcsak azt a kérdést tesszük fel, hogy az irodalmi és a gazdasági modernizáció 19. századi jelenségei *hogyan* függnek össze, hanem azt is, hogy *hol* – azaz, ha ennek az összefüggésnek a mediális aspektusaira is rákérdezünk. A sajtó mint a tömegkommunikáció uralkodó korabeli tere ugyanis számos olyan szemponttal szolgálhat hír, hírérték, kontextus, figyelem diskurzív átfordításainak megfigyeléséhez, amelyek segíthetnek az érzelemgazdaság vizsgálatában, emellett láthatóvá tehetik egyes korabeli jelenségek későbbi fejleményeit is.

A sajtó és az újságírás felől indítja elemzését Lengyel Imre Zsolt, s célja nem kevesebb, mint annak bizonyítása, hogy a magyar irodalomtörténeti gondolkodás egyik talán legmélyebben gyökerező hagyománya, amely „a polgárinak és prokapitalistának tekintett »modernség«, valamint az antiliberalisként és antikapitalistaként felfogott »nemzeti konzervativizmus« szembenállásán” (219.) alapul, minimum finomításra szorul. Meggyőzően érvel amellett, hogy Gyulai Pál és Rákosi Jenő irodalom és hírlapok viszonyát érintő polémiájában inkább „a nemzeti liberalizmus két változatának vitáját érdemes látnunk”. (225.) Bár tény, hogy a két változat különbözőképp fogta fel művészet és piac, elvszerű kritikán alapuló kánon és népszerűség kérdéseit, a nemzet sikerességének érdekében egyik sem utasította el a kapitalista átalakulást. Emellett a szerző számos példát hoz arra, hogy a későbbi, a *Nyugathoz* szorosan kötődő álláspontok sem látták olyan optimistán irodalom és újságírás viszonyát, mint amilyenek a fenti szembenállás narratívája alapján gondolhatnánk. Lengyel tanulmányának gondolatmenete is azzal az állásponttal rokon, amely hangsúlyozza, hogy a *Nyugat* irodalmi és társadalmi modernséghez való vi-

szonya ambivalens: nem írható le minden téren pusztán modernnek kontra konzervatívok szembenállásként, emellett a Gyulaihoz köthető népnemzeti iskolának vagy épp a pozitivisták kritikájának és irodalomtörténet-írásnak is számos olyan vonása volt, amelyek kapcsolatba hozhatók a folyóirat körüli fejleményekkel. A sajtó és az irodalom viszonya, bár felismerték hasznosságát az irodalom új struktúrájának szempontjából, kezdettől fogva távol állt a harmonikustól; a 20. század elején pedig egyre nyilvánvalóbbá vált (és sokan hangot is adtak ennek), hogy a két terület céljában, felépítési módjában, feladatkörében éppúgy eltér, mint az alkalmazott-elvart írásmódokban.

Seregi Tamás Émile Zola *A remekmű* című regényének vizsgálatával irodalom és kapitalizmus újabb aspektusát emeli fókuszba. Hangsúlyozva, hogy Zola naturalizmusának célja a társadalom működésének, rendszereinek, szükségszerűen adódó tendenciáinak leírása, Pierre Bourdieu mezőelméletének segítségével világít meg olyan összefüggéseket, amelyeket a művészeti mező legitimációs önreflexiója (esztétikai jellegű önleírása, mely egyébként szintén Bourdieu kritikájának tárgyát képezte) leggyakrabban teljesen elfed, de legalábbis vizsgálatra érdemtelen, irreleváns körülményként száműz a kutatás lehetséges témái közül. Seregi elemzésében *A remekmű* című regény a művészet pusztító működését, pontosabban a remekmű alkotását mindenekfeletti (és minden áldozatot igazoló) célnak állító művészeti ideológia pusztító működését mutatja be. A főhős, Claude a remekmű megalkotása érdekében „egész családját feláldozza a remekmű oltárán, nemcsak a felesége életét, hanem a gyermeke életét is”. (253.) Ezzel a remekmű mint feltétlen cél a tőke vámpirikus természetével válik rokonná, hasonlóan ahhoz, amit a kötet néhány korábbi tanulmánya fejteget. Seregi nem explikálja ezt az összefüggést, ennek ellenére azonban elemzése fontos elemet tesz hozzá a kötet központi témájához, felhívva a figyelmet egyben arra is, hogy irodalom (művészet) és kapitalizmus működésének szoros analógiája soha nem a kérdéses területek legitimációs célú önleírásaiban, hanem rendszerszerű működésük megfigyelésében érhető tetten – s ez véleményem szerint kimondatlanul maradvány is a kötet egyik nagy tanulsága.

A kötet záró tanulmánya (Hites Sándor tollából) egy különös, sok szempontból megkerülhetetlen botránykövé váló regény elemzése, amely nemcsak az amerikai irodalomban vált sajátos sorsú és státuszú kultuszregénnyé, hanem túlzás nélkül állítható, hogy az amerikai, s ezen keresztül a globális politikai és gazdasági folyamatokra is befolyással tudott lenni. Ez valószínűleg épp annak köszönhető, hogy az *Atlas Shrugged* című regény mindenfajta gátlás, látszólag kétely, ironia és kérdés nélkül szegődik a kapitalizmus önleírásának nyílt illusztrációjául és igazolásául. Annyira nyíltan, hogy az önmagában is végletesen polarizált elemzések tömegét eredményezte. Az igen különös pályát bejáró szerző, Ayn Rand (eredeti nevén Aliszja Zinovjevna Rozenbaum) hatása kezdettől sokkal jelentősebb volt gazdasági és politikai, mint irodalmi körökben, és saját aspirációi is inkább ilyen irányban jelentkeztek. Részben ennek is köszönhető talán, hogy művére – mint Hites fogalmaz – „egyszerre hivatkoznak minden bajok gyökereként és minden bajok ellenszeraként, aszerint, hogy ki mit gondol arról, miben is állnak ezek a bajok: vagy a neoli-

berális kapitalizmus, vagy pedig annak felszámolása teszi tönkre a világot – a »világot«, amit, egyik monográfiusa szerint, »ő csinált« (259). Ám épp ezért árnyalásra szorul az a gondolat, hogy ez a hatás pusztán a *fictional fallacy*, az irodalom réges-régi fikcionalitás-téveszméjének a következménye, az irodalom végtelen hatásába vetett hit eredménye. Rand regénye ugyanis valójában nem az irodalmi kommunikáció ösvényein fejtette ki kultikus hatását: Hites maga is számtalan cikket idéz annak alátámasztására, hogy sokkal inkább tekintették gazdasági-politikai receptnek, társadalmi jóslatnak, mintsem irodalomnak; s azzal is részletesen foglalkozik, hogy irodalomként miért problematikus a mű. A jelenség halványan emlékeztethet Tormay Cécile vagy Wass Albert 21. századi kultuszának kezdeti fázisára: a *Bujdosó könyv* vagy az *Adjátok vissza a hegyeimet!* nem mint irodalmi alkotás, hanem mint az elrejtett-tiltott igazság feltárója vált kultusz tárgyává bizonyos körökben (mára persze már politikailag elvártnak tűnik kultuszuk kritikai legitimációja is, ám ez az amerikai irodalmi élet magyartól alapvetően eltérő szerkezetének köszönhetően Ayn Rand művével valószínűleg ott nem fog megtörténni). Hogy miért és pontosan hogyan válhatott az *Atlas Shrugged* ilyen nagy hatásúvá, az az irodalom és a kapitalizmus összefüggései mellett érinti a jelenkori társadalom Manuel Castells-i értelemben vett hálózatos szerkezetének problémáját, és nagyon fontos további vizsgálatok kiindulópontja lehetne, s ez csak még inkább alátámasztja, hogy Hites e regény elemzésével egy jelenleg roppant alapvető jelenséget emel fókuszba.

Ayn Rand regénye kissé olyan, mintha – némi képzavarral élve – a pszichonanalitikus díványán heverő kapitalizmus tudatalattijának önigazoló elbeszélését hallgatnánk; azt az elbeszélést, amely épp attól tűnik abszurdnak, hogy hétköznapi működésének alapfeltétele jó ideig az volt, hogy látens narratíva maradjon, megkérdőjelezhetetlen, doxikus tudás, amelyet nem szükséges explikálni, hiszen „mindenki tudja, hogyan működik a világ”. Érdekes kérdés, hogy mi történik, ha ez a helyzet megváltozik. Vajon lehetőségünk nyílik megküzdeni azért, hogy a posztmodern emancipatorikus legyen, mint a kötetnyitó tanulmány zárásaként Bagi Zsolt írja? Vagy épp ellenkezőleg: az összeomló, mert minden erőforrást már jó előre felélő, abszurdba forduló, mert minden fogalmat az ellentétébe fordítva érvénytelenítő, értelmet, célt, társadalmi energiát fekete lyukként maga felé hajlító tőke még „irgalmának luxusát” is másokkal fizetteti meg; az adást is termelőerővé téve maga alá temeti, de minimum megkérdőjelezi a művészi alkotás lehetőségét is, ahogy Hites Sándor záró tanulmánya sugallja? A nagyszerűen szerkesztett, izgalmasabbnál izgalmasabb, továbbgondolásra készítő írásokat tartalmazó kötetet olvasva ki-kisaját választ adhat erre a ma kifejezetten alapvetőnek tűnő dilemmára.